

ИСИХАЗМЪТ НА ТЪРНОВСКИТЕ КНИЖОВНИЦИ В КОНТЕКСТА НА ЧЕТИРИНАДЕСЕТИ ВЕК

Албена ИВАНОВА (София)

Четиринадесети век е една от забележителните по своя духовен подем епохи от многовековното съществуване на средновековното балканско общество. Това драматично столетие отбелязва ориентацията на византино-славянската православна общност към религиозно-философското направление на исихазма в условията на непосредствено предстоящата опасност от падането под османска власт на балканските държави и Византия. Исихазмът е най-висшата интелектуална изява на балканската интелигенция от това време. Той поставя с особена острота въпроса за съхранението на догматичната систематика и форма на православната религия в обстановка на яростни теоретично-верски спорове. Диспутът между паламити и варлаамити противопоставя мистицизма и рационализма. Бидейки апотеоз на християнския мироглед, исихазмът решава философски по характер въпроси – проблема за битието, за същността и пр.¹ Това направление си поставя огромната амбиция да осъществи реинтеграция между Бога и човека, т.е. да възстанови прекъснатата от първородния грях връзка между Бога и човека. Той е необходимо обновление за православната общност, защото изхожда и черпи вдъхновение от извора на източната църква. Затова „Исихазмът е всъщност самата дълговечна традиция на източното монашество, на специфичното му богомислие и на специфичната му аскетическа практика“². Исихазмът предлага, бидейки изява на ортодоксалното църковно учение, нова антропологическа концепция, която „изисква съсредоточаване върху същността на личността, върху възможностите и средствата за нейното морално и духовно възвисяване“³. Посредством него личността може не само да се самоусъвършенства чрез безмълвното съзерцание в отшелническата килия, но да взима отношение и към политическите събития.

Учението за несътворените божествени енергии и светлини⁴ се оказва обаятелна духовна перспектива за търновските книжовници. В контекста на българската култура те се явяват продължители на Григорий Сина-

ит (ок. 1265—1346)⁵ и Григорий Палама (ок. 1296—1359). Линията на приемствеността в усвояването на принципите на исихазма от страна на българското православие възлиза към мистицизма на Григорий Синаит, възприет от св. Теодосий Търновски и ученика му — бъдещия патриарх св. Евтимий. За това спомагат и посещенията на византийски монаси, както и превърнатата от Григорий Синаит в център на неговата дейност Парория⁶. Посредством „търновския“ прочит на исихазма направление то се разпространява и възприема във формата на българската му версия в Русия, Румъния и Сърбия.

Богатото наследство на търновските книжовници благоприятства възможността да се създадат традиции, утвърждавани от техните ученици и последователи. Книжовният разцвет на българския XIV век, осиян от нетлената светлина на исихазма, става неизчерпаем източник на образци за останалите православни народи, както вече е известно.

Това мощно идейно направление за духовния живот в България през XIV век има своеобразен естетически израз в произведенията на автори като св. Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак и др. Открояването на формите на литературния инвариантен образ на исихазма е постижимо и, много вероятно, най-ясно обозримо, ако разкрием и изведем особеностите на междутекстовостта, чиито координати кореспондират с постулатите, идейно-нравствените положения, практическите и теоретически наставления и насоки, съответстващи на поведението на исихастите. Така това духовно движение, отразявайки възделенията на XIV век, придобива в книжнината на Търново и нейните традиции специфично присъствие, определящо насоките на създаване на текстовете. Мощната исихастка струя в литературата на XIV век въздейства върху различните жанрове, върху техния облик, герои и образност. Тя влияе и върху културния живот през следващите столетия. Съобразената със средновековната естетика и поетика типология претърпява известни модификации, повлияни от въздействието на исихасткия мироглед върху процеса на литературното творчество непосредствено преди залеза на Второто българско царство. Можем да потвърдим, че „Философските ценности и главно исихастката антропология намират реализация в новата културна среда и функционират като общо православно-християнско и народностно явление.“⁷

В духа на новия витиен агиографско-панегиричен стил, типичен за византийската и южнославянската книжнина през XIV век, с особена острота се поставя въпросът за пагубната роля на ересите и за съхраняването на ортодоксалното учение съобразно решенията на Никейския събор (325 г.). Исихазмът отхвърля различните ереси, чиято поява внася разложителни тенденции в общества на средновековната византино-славянска общност. Затова и съборите против еретиците в Търновград имат за цел укрепването на моралното и политическо единство на дър-

жавността. „Чрез подчертаване на победата над еретиците св. Патриарх Евтимий се стреми към създаване на морална и политическа опора на държавното единство“⁸. Като такава опора функционират и полемичните образци, оспорващи възгледите на еретиците и отклоненията от ортодоксализма. Обществените колизии в света на източното християнство намират своя коректив в исихастското направление. Търновските книжовници вписват в историческия контекст на XIV век многовековния диспут на официалното учение с неговите опоненти, за да консолидират обществото. Пресъздаването на моменти от „съвременността“ е продължение на стереотипно възникващите през вековете прения между православни и еретици. И св. Патриарх Евтимий, и Григорий Цамблак създават агиогеои, които категорично противостоят на опитите за подкопаване на почвата за съществуването на „благочестивите догмати“. Арианската ерес от IV век със своята идея за съществуването само на Бог Отец първоначално и Сина Божий като негово творение, получил своето битие от Отца, но не единосъщен с него, е подложена на изобличения в Житието на св. Иларион Мъгленски и Похвалното слово за светите Константин и Елена от св. Патриарх Евтимий и в Житието на св. Стефан Дечански от Григорий Цамблак. Ръкоположеният за епископ на гр. Мъглен Иларион през XII век⁹ подлага на анатема всички еретици. В своето Изповедание на вярата той се обявява срещу значителен брой ереси: противниците на определението за Троицата – Арий, Евномий, Савелий, Македоний; противниците на култа към Богородица – Несторий и Теодор Мопсуетски; монофизитите Евтихий, Диоскор, Севир; срещу осъдения от Петия Вселенски събор (553 г.) Ориген. Пазител на Несторианската ерес и тласкач към „голяма беда“ „православното стадо“ е и Пирон, определен пренебрежително като „някой си“ в Похвалното слово за св. Евтимий от Григорий Цамблак. Нравствена победа за православие то е разобличаването на арменската ерес от Иларион. В Похвалното слово за св. Йоан Поливотски¹⁰ Христовата църква благодарение на светителя е „недостъпна за всякакви еретически ветрове“¹¹. Чрез неговата „безкръвна жертва“ хората са освободени от „горчивия еретически мрак“. Негативният списък на ересите се увеличава през XIV век с рационалистичното учение на Бернард Варлаам – гръцки монах от Калабрия, който идва във Византия по времето на император Андроник III Палеолог (1328–1341). Учението му е осъдено и обявено за ерес на Църковния събор в Константинопол през 1351 г.

У Григорий Цамблак Варлаамовата ерес е представена като заплаха за обществото, всяваща смут и разединение. Пирон и лъжемонахът Теодосий, попаднали в Търновград, разлагат „църковното тяло с развратни учения, разделяйки множеството и подготвяйки въстание.“¹² В Житието на св. Стефан Дечански Цамблак изтъква сходствата между учението на Варлаам и арианската ерес, които противоречат на същността

на исихазма като учение за несътворените божествени енергии и светлини¹³. Това произведение ни представя реалистична картина на дестабилизираното Константинополско общество: „И мнозина последваха неговата ерес и участта на православните се подложи на изпитание. И по целия оня царски град избухнаха бунтове и смутове, и раздори: едни се присъединяваха към злославните, а други им се противопоставяха и ги разобличаваха.“

И Иларион Мъгленски, и Стефан Дечански показват обществена активност за опазване на православната общност. Според съвета на Стефан Дечански Варлаам и единомишлениците му са отстранени от територията на империята. Независимо че няма исторически податки, според които Иларион Мъгленски да е бил в непосредствени отношения с византийския император Мануил I Комнин (1143—1180) и да е влиял върху неговите отношения към църквата, сме впечатлени, че българският епископ предпазва императора от ересите, а в писмо той му повелява „да изчисти напълно от стадото цялата богомилска ерес.“

Реформаторската преводаческа дейност на св. Патриарх Евтимий се схваща от Цамблак като преграда за разпространение на ересите и като съхраняване на православната догматика.

Антиеретическата насоченост създава от съответните агиогерои от различни епохи образци на поведение, което противодейства на ересите. Политическият исихазъм, насочен към разрешаване на проблемите на обществото, закономерно намира и отстоява своя идеал – мистичното съзерцание, осъществимо в рамките на манастирско-монашеската практика. В рамките на аскетата безмълвното духовно усъвършенстване се слива с исихията. Пътят към идеалното състояние на човека преди грехопадението минава през придобиването на практически добродетели според монашеския аскетизъм или т. нар. праксис. Вторият етап – теорията – съответства на по-големи знания и се свързва с видението и съзерцанието.

Съпричастността на св. Патриарх Евтимий към исихасткия идеал обяснява появата на черти на исихасти и у агиогероите му.¹⁴ Образците за типа „монашеска аскеза“, напълно съответстващи на духовните приоритети на XIV век, са пустиннослужителят св. Иван Рилски (Житие на св. Иван Рилски), уединената в пустинята св. Петка Търновска (Житие на св. Петка Търновска), живеещата в килията св. Филотея (Житие на св. Филотея Темнишка). Пост, бдение, молитви, видения и контемплации осъществяват тяхната свързаност с небесното. Попадали обаче в историческия контекст на българската столица, те са интерпретирани като закрилници на българското царство в тревожните години на XIV век. Мистичното съзерцание и постигането на богоподобие предпоставя желанието на автора за проявата на техния политически исихазъм. Бидейки възплъщение на идеалното, те са призовавани в отпращанията към тях

милитви да изпълнят конкретно-исторически функции. Държавността се опира на този свършен универсализъм. Така исихазмът придобива в контекста на времето облика на жива обществена практика, обединявайки се с култа към тези светци.

Свършен пример за въплъщение на исихасткия идеал е въздействащият връху възприятията и поведението на св. Евтимий образ на неговия учител – стареца Теодосий. Продължителят на идеите на Григорий Синаит живее усамотено в отшелническа килия недалече от манастирската обител съобразно с исихастките си разбирания, отдаден на самовглъбяване, молитви, мълчание и съзерцание. Той е видян от св. Евтимий в момента на извършвания от него исихастки подвиг: „той погледна през едно малко прозорче и видя духовния старец цял – от глава до нозе – като светлина да стои прав...“ (Похвално слово за св. Евтимий от Григорий Цамблак). Отец Теодосий е достигнал до висшата фаза на исихазма – екстасиса, т.е. духовната му същност е станала богоподобна, съзерцаваща Бога, явяващ се на исихастите като светъл образ, светлина или като нетленната Таворска светлина. Поради това и физическият му образ придобива зримото от младия Евтимий „състояние на сияние“. Прониквайки чрез Божията благодат в същината на нещата, св. Теодосий прокува съдбата на св. Патриарх Евтимий: „... ще се удостоиш с вериги и с апостолско гонение“. Постигнатото свършенство от ученика на Теодосий не остава само в рамките на усамотението и мълчанието, а се проявява в призиванието му на духовен водач на народа в тежка и драматична епоха. „За неговите мъки и за телесните му подвизи свидетелстват монасите, които още живеят в Студийската обител, сигурни свидетели са и жителите от лаврата на преподобния Атанасий и безмълвниците от цялата Атонска планина. Защото така пожела божественият промисъл – свещената оная планина да приеме достойния за удивление и да се наслади пълно от неговата доброта и да бъде свидетел и велегласен проповедник на неговата слава.“ Исихастките подвизи са нравствена подготовка за твърдото отстояване на християнската вяра като белег на народността. Биографията на героя е синтез между съдбите на исихаста и апостолския тип светец.

Агиогероите, свързани с исихастката идеология, като положителни герои са възвеличавани от търновските автори и посредством натрупания от средновековната литература наративен опит – показване на отшелническите им подвизи, съновидения, пророчества, чудеса приживе, чудеса, породени от техните мощи.

Антиеретическата насоченост в съчиненията на св. Евтимий напълно съответства на мощта, с която същата личност като агиогерой на Цамблак изобличава „злите плевели“ и, побеждавайки, премахва антиобщественото влияние на Пирон и Теодосий Фудул – привърженици едновременно на иконоборството, несторианската и варлаамовата ерес¹⁵.

И св. Евтимий, и Цамблак ориентират исихастките си възгледи към опазване на народността и етническата общност, от една страна, и към оцеляването на православно единство, от друга страна. Новата антропологическа концепция внася друг подход към изобразяването на светци и светици. Преживяванията и душевността им са представени по-пространно¹⁶. У Цамблак заобикалящата действителност относително бързо се превръща в исторически спомен, за който той свидетелства чрез по-известованието си. Отвъдземният абсолютен съпътства протичането на историческата събитийност, следваща конкретно-историческите закономерности и несвършената логика на земния живот. Исихасткото книжовно наследство на Търновска България разкрива взаимодействието между мистично-съзерцателната реализация на източно-християнската духовност и практическата обществено-политическа насока. То дава възможност да определим и книжнината на житийно-панегиричния жанр като свършена словесна форма за народностна и верска защита.

БЕЛЕЖКИ

¹ Бъчваров, М., Н. Кочев. Гръцката философия в обяснителните текстове на среднобългарския превод на някои от словата на Григорий Палама – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. Велико Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, с. 617.

² Янакиев, К. Светлината на исихазма – встъпителна студия към книгата „Патриарх Евтимий. Съчинения“. С., Наука и изкуство, 1990, с. 6.

³ Бъчваров, М., Н. Кочев, Български вариант на исихастката концепция на Григорий Палама. – В: Григорий Палама. Слова. С., Наука и изкуство, 1987, с. 27.

⁴ Вж книгата на Ив. Марчевски исихазъмът от: „Учението за несътворените божествени енергии и светлини“. Велико Търново, Монархическо-консервативен съюз, 1996, с. 320.

⁵ Вж. по-подробно: Д-р В. Сл. Киселковъ. Григорий Синаитъ. Представител на мистицизма във Византия през XIV в. С., Печатница „Български“ – Български девически манастир. 1928, с. 32.

⁶ Вж. бележка № 3, с. 42.

⁷ Пак там, с. 28.

⁸ Кочев, Н. Търновската книжовна школа в контекста на културния кипез във Византия и на Запад пред XIV век. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. С., Издание на БАН, 1985, с. 291.

⁹ Според някои изследователи това става между 1133 и 1142, според други – около 1134.

¹⁰ Името му се свързва с периода на иконоборчеството във Византия. Той се включва в обществения и църковния живот в началото на VIII век.

¹¹ Цитатите в превод на новобългарски са по изданието: Патриарх Евтимий, Съчинения: Съставител Климентина Иванова. С., Наука и изкуство, 1990, 304 с.

Имайки предвид популярността на изданието, не посочваме страниците, от които са взети цитатите. Същото се отнася и за бележка № 12.

¹² Цитатите от Похвалното слово за Евтимий са по изданието: П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С., Изд. на БАН, 1971, 448 с.

¹³ Въпросът за божествената същност е обстойно разгърнат в книгата на Иван Марчевски „Исихазмът: Учението за несътворените божествени енергии и светлини“. Велико Търново, 1996. Това житие е публикувано в изданието: А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева—Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак, Изд. на БАН, С., 1983, 328 с.

¹⁴ Сярова, М. Образът на светеца в житията на Евтимий Търновски – В: Търновска книжовна школа. 1371—1971, С., Изд. на БАН, 1974, 317—321.

¹⁵ Вж по-подробно за Цамблак и отношението му към ересите в статията на Г. Данчев „Григорий Цамблак и ересите според литературните му произведения“ – Търновска книжовна школа, Т. 3. С., Изд. на БАН, 1984, 102—111.

¹⁶ Похвалното слово на Григорий Цамблак за Евтимий Търновски – студия в цитираното в бележка № 12 издание, 39—40.